

РОЗДУМИ ПРО СТАЦІОНАРНИЙ СТАН

Гопал БАЛАКРІШНАН

Час від часу починається криза, яка триває десятиліттями. Така виняткова тривалість означає, що виходять на поверхню невиліковні структурні суперечності і що, незважаючи на це, ті самі політичні сили, які намагаються зберегти статус кво та захистити наявну структуру, докладають значних зусиль, щоб до певної міри вирішити ці суперечності та подолати їх. Такі невпинні та наполегливі зусилля (оскільки жодна соціальна формація не визнає своєї поразки) формують кон'юнктуру і саме в межах цієї кон'юнктури утворюється опозиція.

Антоніо Грамші, «Тюремні зошити».

В чому полягає історична роль фіаско неолібералізму, яке сталося менш ніж через 20 років після розвалу Радянського Союзу? Тут сам собою напрошується уявний експеримент, який збиває з пантелику. Можна пригадати, що СРСР досягнув свого піку в 70-их і досить скоро потому скотився по спіралі ослаблення і розвалу. Чи можна вважати схожий поворот фортуни, одну з тих старомодних «іроній історії» актуальною зараз для гегемонії Заходу? Врешті решт, можна прослідкувати певну єдність протилежностей між нестримним пізнім капіталізмом та іржавими гайками центрального планування колишньої РЕВ (Рада економічної взаємодопомоги) – особливо в економічній сфері, в якій вони були діаметрально протилежними. В часи розквіту рейганізму офіційна позиція Заходу зупинилася на висновку, що бюрократичне адміністрування приречене на стагнацію та занепад, тому що йому бракувало певної пропорції ринкових механізмів, які регулюють фінансові операції за допомогою дисципліни змагання і конкуренції. Однак незабаром, після останніх років так званого соціалізму, щораз більший борг та спекулятивний капіталізм ступив на шлях такого розрахунку та розподілення прибутку, який легкодумно ігнорував будь-яку об'єктивну національну міру вартості. Стан справ у найбільших світових банках є незаперечним свідченням порушення стандартів, за допомогою яких колись оцінювалися багатства народів.

По-своєму як бюрократичний соціалізм, так і його багатший неоліберальний переможець маскували свої поразки за допомогою все більш свавільних економічних моделей. У 80-их роках офіційний національний дохід НДР був нічим іншим, як статистичним трюком, який все більше роздував реально низькі показники рівня життя. Але протягом того ж десятиліття виникло замкнене коло глобальної нестабільності, яке почало генерувати значні проблеми у вимірюванні капіталістичного багатства. У прийдешньому періоді депресії може виявитися, що національні економічні статистичні показники були фікцією, яка багато чим нагадує таку ж практику в межах старої радянської системи.

Звичайно ж, вважається, що періодичні кризи капіталізму мають бути відмінними від останніх стадій розвитку некапіталістичних цивілізацій і способів виробництва. Видається, що таким соціальним устроєм бракує характерної здатності капіталізму до творчого руйнування, до періодичного оновлення через економічний спад, який ліквідує неефективні умови виробництва і форми життя та відкриває кордони для наступного раунду експансії. Згідно з цим шаблоном, майже всі коментатори теперішнього економічного краху припускають, що ця шумпетерська історія кризи і відновлення повториться знову в тій чи іншій формі. Але чи дійсно так вже неодмінно внаслідок гаданого величезного та довготривалого потрясіння мають виникнути нові фази акумуляції? Я б радше висунув тезу, що такий сценарій капіталістичного оновлення є, безумовно, менш вірогідним, ніж довготривалий перехід до того, що класична політекономія називала «стаціонарним станом» цивілізації.

Відсутність зростання

Від Адама Сміта до Джона Стюарта Мілля, ранні теоретики багатства націй були налаштовані песимістично щодо можливості довготривалої перспективи на розвиток їхніх суспільств, і припускали, що зростання продуктивності внаслідок спеціалізації та поділу праці врешті-решт наштовхнеться на перешкоди у вигляді виснаження ґрунтів та приросту населення. Історик Едвард Ентоні Ріглі пише:

Через причини, обґрунтовано викладені Смітом і його послідовниками, очікувалось, що період зростання за якийсь час закінчиться, він буде загальмований змінами, які є наслідками самого процесу зростання, і поступиться місцем стаціонарному стану. Більше того, класичні економісти однозначно сумнівались, чи навіть тогочасний рівень реальних зарплат можна було підтримувати протягом тривалого часу. Майбутні спади були ймовірнішими, ніж майбутнє зростання. Постійне і значне підвищення реальних зарплат для більшості населення було утопічною мрією, а не можливістю, яку могла припустити раціональна і поінформована людина, незалежно від того, наскільки їй би цього хотілося. [1]

Цей уривок пояснює, чому Адам Сміт і його сучасники могли вважати, що Китай в період своєї стагнації у XVIII столітті в якомусь сенсі був попереду Західної Європи. Виснаживши ресурси для подальшого продуктивного зростання, Китай неминуче ступив на шлях довготривалої інволюції: *de te fabula narratur*. Звичайно ж, цей песимістичний вердикт щодо розвитку цивілізації скасували наступні великі хвилі капіталістичної експансії. Пізніша марксова критика політекономії частково була спробою реконцептуалізації класичного доіндустріального песимізму цієї традиції, що стосувався зовнішніх, природних меж економічного зростання. Марксова політекономія трансформувала його в ще важчий для подолання соціо-економічний глухий кут накопичення. [2]

Протягом більш ніж півстоліття такі спроби теоретичного осмислення крайніх меж капіталу було витіснено на політичну й інтелектуальну периферію. У 20-их і 30-их роках ХХ століття сучасники різних політичних переконань дійшли висновку, що капіталізму приходить кінець, і тому були здивовані його неймовірним відновленням після Другої світової. Це велике повернення відбило охоту в найрозважливіших спостерігачів в подальшому брати до розгляду кризу капіталізму, досить довгу та глибоку, щоб поставити під питання майбутнє самої системи. Сьогодні, так скоро після його триумфу в кінці ХХ століття, видається неймовірним те, що хтось серйозно ставить під питання історичну життєздатність капіталізму. Видавалося, що це питання вирішено приблизно в 1989 році. Відступаючись від цього консенсусу, я висуваю тезу, що надхожа ера соціо-економічних потрясінь й обмежень – результат невирішених економічних проблем ще 70-их років минулого століття – супроводжуватиметься переходом найрозвинутіших регіонів до стаціонарного стану. Майбутній період буде визначатися одночасною кон'юнктурною кризою накопичення та тривалими епохальними змінами у світовому капіталізмі – в його технологічній базі, демографічних моделях і міжнародному поділі праці – які послабили його здатність до стійкого зростання. Далі я виокремлю кілька основних вимірів цієї двоякої кризи та розгляну форми політики, які можуть виникнути в межах структурного занепаду і трансформації. Що лежить за обрієм теперішньої оборонної націоналізації та допомоги хиткому статусу кво?

Як періодизувати теперішнє?

Істориків давно цікавила проблема занепаду спільнот і того, яким чином зникають різні способи життя: через структурні зміни, поступове згасання чи зворотний розвиток у напрямку того, чим вони колись уже були. Той, хто нині береться розглядати проблему якісних історичних змін, може спиратися на різноманітні традиції мислення про момент чи про цілий період, протягом якого певний порядок речей припиняє існувати. Є точкові колапси – завоювання доколумбових цивілізацій, повалення французького Старого порядку, самоліквідація Радянського блоку – як і ті довготривалі зміни, що їх жоден сучасник не усвідомлював, скажімо, занепад античного рабовласництва та перехід до феодалізму. Тож якого розвитку набудуть варіанти кінця капіталізму, за який відтинок часу і в яких вимірах?

Визначальний, експансіоністський наступ капіталізму (Г–Т–Г') залежить від безлічі опорних і частково автономних інфраструктур і динамік. У цьому світлі нинішня скрута капіталізму є не тільки питанням

кумулятивної логіки економічної стагнації. Я спробую показати, що нововиниклу тенденцію довготривалого уповільнення було загострено – «наддетерміновано» – проблемами демографічної диспропорції, погіршення екології, політико-ідеологічної делегітимації та невдалої геополітичної адаптації. Природа, культура, війна: експансіоністський соціально-економічний рух, що частково тоталізував ці різні історичні виміри у світосистему, тепер може виявитися хитким, даючи несумірним елементам і тенденціям давнього порядку втриматися на невизначений час. Можливо, не так багато поколінь триватиме перехід нединамічного капіталістичного ладу в неегалітарний, плинний посткапіталізм. Так чи інакше, можна з впевненістю припустити, що варіанти кінця капіталізму будуть такі ж безпрецедентні, як і все інше, що з ним траплялось.

Колапс світового ринку під час Великої депресії на початку виглядав підтвердженням тієї чи іншої «ортодоксальної» інтерпретації Маркса, але фактично жодна загальна теорія капіталістичної кризи не змогла адекватно пояснити цю депресію. Причини глибини та тривалості Великої депресії досі не до кінця зрозумілі, принаймні для нас – ми, на відміну від Німеччини, менше залежали від зростання незбалансованої міжвоєнної світової економіки. Хоча всі капіталістичні кризи виростають із анархічних, самопідривних процесів розширення, цей самопідривний процес не зумів дотриматися загальної моделі і приймає нові форми за кожної комбінації. Вихід із глобальної економічної мертвої точки пішов одним курсом після 1873 р. – поступове перетрушування, без стрімкого колапсу продуктивності чи життєвих стандартів, врешті решт, довершене підйомом 1890-их; й іншим після 1929 р. – послаблювальна очистка системи суворою депресією, що вирішилась тільки спалахом війни. Обидві великі кризи капіталізму вилилися у новий соціально-історичний світ, що врегульовує припливи і відпливи ціноутворення. Як підсумок, немає жодних придатних на всі випадки діагнозів та ліків.

Поки політика безпорадно борсалась, декілька марксистських оцінок економіки цього періоду було підтверджено на практиці. Праці Джованні Аррігі, Роберта Бреннера та Девіда Гарві – лише верхівка ширшої літератури стосовно нинішньої епохи капіталу та держави. Порівняно з попередніми епізодами капіталістичної кризи, довга підготовка до теперішнього спаду була теоретично осмислена більш ґрунтовно. У 30-ті та 70-ті навіть тим, хто не вірив, що капіталізм здолає свою схильність до падінь та катастроф, не вдалося адекватно пояснити раптову, всесвітню системну скруту. Що спричиняє різницю? Можливо, неолібералізм знищив багато регуляторних інституцій та позакапіталістичних суспільних формацій, що попередньо утруднювали та коригували логіку капіталу. Можливо, безпрецедентні глобальні економічні дисбаланси, що призвели до нинішньої кризи, завжди було складніше зігнорувати, навіть коли ринки підіймалися до нових висот. За будь-якої причини, в епоху своїх універсальних тріумфів різноманітні межі капіталу стали помітніші. Та все ж, попри усвідомлення цього зростаючого ризику, навіть найрізкіші критики неолібералізму загалом припускали, що ця непостійність виражає динамізм і міцне здоров'я системи.

Довгі 70-ті

Останні три десятиліття можна схарактеризувати як зтяжну, безуспішну спробу вийти за межі світової економічної кризи 1970-их. Роберт Бреннер доводить, що основне джерело нинішньої кризи – ослаблена життєздатність розвинутих економік у період, що йшов за 70-ми [3]. Це уповільнення є результатом довготривалого спаду норми прибутку від капітальних інвестицій. Попри відповідне скорочення частки доходу, що надходить до зарплат і виплат, Бреннер показує, що норму прибутку не вдалось відновити після 1970-их через надлишкову виробничу потужність у глобальній обробній промисловості – більшу за ту, яка могла б давати попередній прибуток. Нестійка норма прибутку, час від часу збільшувана в конвульсивних підйомах, давала надлишок, менший за повторне інвестування, ведучи до уповільнення приросту промислового капіталу. В найрозвиненіших капіталістичних країнах це призвело або до стагнації зарплат, або до збільшення безробіття. Намагаючись відродити прибутковість, роботодавці контролювали рівень зарплат та інших виплат, у той час як уряди скоротили соціальні видатки. Але наслідком цих скорочень було зтяжне сповільнення у зростанні попиту, що підсилювало похідну від надвиробництва стагнацію. Кумулятивна проблема уповільнення недвозначно проявила себе у постійному, системному розширенні боргу урядів, фірм та домашніх господарств. Хоч багато хто й протестував, заявляючи, що така картина економічних показників розвинутого капіталістичного світу після 1970-их надто гнітюча, це всеохопне зростання боргу слід сприймати як *prima facie* доказ того, що фактично ми маємо погіршення. Адже немає іншого пояснення, чому так сталось.

Але в якому сенсі відбулося всесвітнє зростання боргу за цей період? Зрештою, інвестиції – включно з закупівлею боргу під відсотки – по ідеї мають урівноважуватися заощадженнями. Проблема полягала в тому, що велика частина цього світового фонду заощаджень пішла на підтримку нестримного зростання споживацького боргу та нестійкої спекуляції замість того, щоб знайти вихід у формі інвестицій, які могли б викликати стійкий приріст доходу. Експортні сектори інших країн генерують резерви, коштом яких купують борг США за цінами, достатньо низькими, аби забезпечити власне процвітання. Справжня економічна історія періоду – це не повчальна вистава, в якій чесні виробники та просто ощадливі люди протистоять шахраям та марнотратникам. Виробничі сектори найбільших експортних економік – Китаю, Японії, Німеччини – були так само залежні від нарощування боргу та спекуляцій, як і фінанси та нерухоме майно країн-боржників. Причина в тому, що, оскільки дохід від інвестицій у промисловий капітал зменшився, рівень сукупного попиту став дедалі залежнішим від витрати заощаджень на борг під відсотки, який за певних умов може вийти за рамки всіх пропорцій стосовно потоків доходу, що в кінцевому підсумку підтримують цей борг. Борг – корінь найрізноманітніших форм нічим не підкріплених претензій на достаток. «Ніби доторком чарівної палички він наділяє невиробничі гроші творчою силою і перетворює їх таким чином у капітал, не наражаючи їх на небезпеку та труднощі, нерозривно пов'язані із застосуванням грошей у промисловості чи навіть із лихварством.» [4]

З часом, звісно, вони таки наражаються на всі клопоти та ризики свого застосування. На думку Бреннера, поточна криза – невблаганне спливання на поверхню вимог системної реорганізації, якій ніяк не дозволяли статися впродовж останніх трьох десятиліть, попри численні скорочення та масивну міграцію капіталу з переповнених виробничих галузей у дешевші місця та в фінансові активи. Крах американоцентричної бульбашки фінансів та нерухомості – кінець панівного курсу цього періоду неприродних рахункових дисбалансів, майнових бульбашок та утворення боргів. Звісно, неоліберальна ера вже була свідком величезних операцій з виходу зі скрутного економічного становища: від 80-их рр. такі зачищувальні операції були важливою умовою того, щоби динаміка буму і бульбашки знову закрутилась. Але на відміну від попередніх епізодів неоліберального краху, цей очевидно має незмірно більші масштаби, і жодні рятувальні операції не можуть зберегти світову економіку від вступу або до нової ери світової депресії, або затяжного періоду повільного зростання і стабілізації, або ж, може, цілком нової комбінації того й іншого.

Еластичність капіталу

Поки що не спостерігається такого загального спаду рівня цін, крім як на житловому ринку, яким були позначені 1870-ті та 1930-ті рр. Це свідчить про дивовижну здатність післявоєнних держав підтримувати попит, хоча ця здатність скоро може сягнути межі, якщо рівень безробіття повсюди буде продовжувати зростати. Поточна форма стабілізації та уможливлене нею об'єднання ринків існують за рахунок зростання заборгованості, яке не може продовжувати безкінечно. Це не означає, що ціни досягнуть найнижчого рівня, як це сталося за Великої Депресії. Насправді, дефляційні наслідки великомасштабного зменшення попиту – як результат намагання фірм та домогосподарств виплатити борги – будуть імовірно переплетені й іноді збалансовані інфляційними або навіть гіпер-інфляційними бульбашками, які будуть породжені намаганням стимулювати слабнучі економіки вливаннями іще більшої ліквідності, тобто через друкування грошей. Вочевидь, наступні кілька років ми станемо свідками нової й невідомої раніше форми стагфляції.

Можна поставити питання так: чи після 1970-х рр. замість того, щоб підтримувати сукупний попит через борг, можливо роздути кризу до таких масштабів, щоб ліквідувати величезні обсяги маргінального та неефективного капіталу, які утримують на низькому рівні норму прибутку, і тим самим відновити умови, необхідні для динамічнішого накопичення капіталу. Нетривалим експериментом у цьому напрямку був шок Картера-Волкера. Звичайно, якби США дотримувались цієї стратегії, то латиноамериканські структурні перетворення були б на порядку денному для більшості держав-учасниць Організації економічної співпраці та розвитку (ОЕСР). Можливо, якби ці держави змогли витримати витіснення спекулянтів з ринку в таких масштабах, то темпи зростання могли б урешті-решт повернутись до рівня, що міг би підтримувати менш залежні від боргу та спекуляцій темпи росту, хоча вони були б скромнішими. Але чи можна було реалізувати цей сценарій? Суворі заходи протягом цього періоду призвели до зростання тільки через переорієнтування економіки на експорт. Якби США дотримувались курсу Волкера і у 80-х, то вони могли б занурити економіку всього світу (а не тільки Латинської Америки) в депресію, і тоді їм би не було кому експортувати. Так чи

інакше, небагато держав у післявоєнному капіталістичному світі добробуту витримали б таку драматичну реструктуризацію та зuboжіння, без чітких перспектив на повернення висхідного рівня споживання.

Великі темпи зростання підтримували соціальний договір післявоєнного капіталізму на Заході. Навіть після Золотого Віку життєрадісне споживацтво залишилось спадком, який ніхто не ставив під сумнів. Після початку нисхідного руху в 70-х рр. навіть не йшлося про катартичний вибух творчого руйнування; нижчі темпи зростання споживання, характерні для ранніх етапів капіталізму, вже не були соціополітично легітимними. Щораз більший рівень боргу був необхідний, щоб компенсувати потенціальне зменшення споживання. Але це сталося попри масове залучення жінок на робочі місця, що зробило нормою подвійний прибуток домогосподарств. Зростання боргу за цей період, уможливлене в кінцевому рахунку незабезпеченими паперовими грошима, було виразником інституційних очікувань зростання добробуту. Хоча й правда, що темпи зростання останніх тридцяти років були невеликими порівняно із середнім значенням віддалених історичних періодів, вони все ж були низькими порівняно із тим історично сформованими очікуваннями, які, як говорив Маркс відносно рівня оплати праці, встановлюють стандарти того, що таке високий рівень, а що таке низький.

У розвинутих капіталістичних країнах ще є недоторканні соціополітичні бар'єри пониження життєвих стандартів, і, можливо, є в деяких з найуспішніших із недавно розвинутих країн. Неолібералізм приніс широкомасштабне безробіття в Європу, довготермінову стагнацію зарплати в Америку і зростаючу незахищеність праці та доходів населення усюди. Але більшість соціальної шкоди було пом'якшено соціальним забезпеченням, збільшенням заробітку жінок (що дає зростання загального прибутку домогосподарства) та, в деяких країнах, зростанням боргів за кредитними картками та інфляцією цін на житло; хоч це й не стосувалось нижньої квінти населення. У країнах ОЕСР протягом неоліберального періоду соціальне забезпечення, власне кажучи, зростало відносно ВВП, здебільшого завдяки постійному збільшенню видатків на охорону здоров'я в цих старіючих суспільствах. Особливо разючий приклад цієї тенденції – подорожчання медичних послуг за адміністрації Дж. Буша-молодшого. Проте за відсутності амортизації у вигляді боргу та спекуляцій, рівень життя може почати погіршуватись у спосіб, який більше нагадує 30-ті, ніж 80-ті. Звичайно, деякі країни пережили колапси, подібні до Депресії, у 80-тих та ранніх 90-х, або протягом криз 1997-2001 рр.; але скрізь, крім Африки країни, виснажені структурними перетвореннями, могли принаймні покласти на зростання, засноване на експорті. Немає аналогічних «вищих сил», які могли б примусити до структурних перетворень розвинути капіталістичні країни, але зараз також немає можливості забезпечити ці перетворення суворою економією та експортом. Всі теперішні геркулесові потуги термінового розпродажу та стимуляції показують, що лідери розвинутого капіталістичного світу вже знають: те, що вважалося хорошим для Третього світу, не можна навіть обговорювати стосовно Першого світу.

Технологічна революція

Суспільна формація ніколи не занепадає до того, як всі продуктивні сили, для яких вона достатньо широка, не розвинуться.

Карл Маркс, «До критики політичної економії»

Для сьогоденної кризи характерні певна кількість невідомих до неї ознак, породжених нездатністю розвинутих капіталістичних суспільств покрити видатки на нову соціотехнічну інфраструктуру та подолати наявну мережу фіксованого капіталу. Остання наразі утримує в самому осерді світової економіки комплекс продуктивних сил, якому вже 60 років. Спричинений цим структурний глухий кут не отримав цілковитого осмислення, що породило труднощі із написанням історії капіталізму за останню чверть століття. Концепція постмодернізму як культурної логіки цього періоду авторства Фредерика Джеймсона є, ймовірно, визначною віхою сучасного епохалізму [5]. На початку 80-х Джеймсон спочатку сприймав цей стан речей як прообраз нових проривних технологій та енергоджерел капіталізму. Щоб зрозуміти подальшу траєкторію капіталістичного суспільства, важливо зрозуміти, що цей великий стрибок, який Ернст Мандель називав Третьою технологічною революцією, насправді так і не матеріалізувався. Навіть скромніший «постфордизм»

не зміг вивільнити революцію продуктивності, яка б знизил витрати та звільнила прибуток для повсюдної експансії.

Натомість, остання фаза капіталізму скористалася формою-замінником зростання в основному завдяки споживацтву на основі кредитних карток та фінансовим бульбашкам. Джеймісон із самого початку пояснював нездатність сучасного суспільства пережити та уявляти тотальність світової системи неусувно диспропорцією між людською діяльністю і щойно вивільненими ядерною та кібернетичною продуктивними силами [6]. Але в подальших поясненнях центр проблеми непомітно змістився до картографування непрозорого, псевдодинамічного світу фінансових ринків. Початкові очікування щасливого нового культурного становища поступились місцем тоталізаціям більш закритих та похідних ситуацій. Культура капіталізму стала організованою імітацією світо-історичного динамізму, що приховує та протидіє гальмуванню «реальної економіки» в довгостроковій перспективі.

Але як щодо інформаційних технологій та контейнерних перевезень – цих двох знакових проривів за цей період? Вони, безперечно, підштовхнули надзвичайне збільшення світової торгівлі, що перевищувала зростання самої світової економіки. Комп'ютеризація та способи організації ланцюгів постачання за принципом «строго вчасно» полегшили виведення вироблених товарів на світовий ринок та розподіл продукції. Ці технології та організаційні зміни зі зменшення витрат протистояли потенційно інфляційним наслідкам зростаючої кількості різних форм грошей. Поряд із американським дефіцитом ці зміни, спрямовані на нарощення торгівлі, були відповідальні за підвищення темпів зростання у Східній Азії й особливо в Китаї. Проте, на відміну від «ядерно-кібернетичної індустріальної революції» чи переходу до альтернативних джерел енергії, технологічні зміни в цій формі просто спрямували великі обсяги товарів із країн з дешевою робочою силою на світові ринки, що вже хиталися через перевиробництво їхніх дорожчих еквівалентів, замість того, щоб підтримувати зростання через утворення нових ліній виробництва.

У 90-х роках видавалося ймовірним, що контейнерні перевезення, постфордистське виробництво та ланцюги постачання й інформаційні технології в нових офісних площах є рушійними силами переходу до Нової економіки, продуктивнішими та різноманітнішими, ніж будь-що, що було до того. Але якось так сталося, що ця велика трансформація не змогла виявити себе у статистиці і, коли прийшов час, обвал ринку акцій 2001 року поклав край десятиліттю кібер-ейфорії. Ще менш обгрунтованим було наступне сподівання, що технологічно відсталі бульбашки на ринку нерухомості, які забезпечують ринками експортерів товарів тривалого користування та сировини, можуть бути тривким підмурівком для економічного зростання. Замість того, щоб підтримувати рух до якоїсь «нової економіки» у виробничій базі, інновації цього періоду капіталізму живили побудову світу різноманіття та комунікабельності, розширення торгівлі дешевими товарами та предметами розкошу, але передовсім героїчний вік того, що донедавна називали «фінансовою технологією». Інтернет та мобільні телефони, Волмарт та Прада, модель ціноутворення опціонів Блека-Шоулза та субстандартна іпотека – ось технологічні віхи цього періоду.

Дивлячись на Схід

Поряд з міфом про нову технологічну епоху, іншим мета-нарративом капіталізму цього періоду була децентралізація європейсько-американського ядра капіталістичної цивілізації через розвиток Азії, під якою в першу чергу мали на увазі Японію, а потім Китай. Постмодерна глобалізація була епосом подолання Заходом власних меж у напрямку східного горизонту. Географічно й історично має сенс, що в такому розумінні майбутнього капіталізму Азія має стати новим Заходом, Америкою наступного тисячоліття. США за більш ніж півстоліття гегемонії уможливили такий розвиток, відкриваючи свій великий ринок для вибраних клієнтів і надаючи їм воєнний захист від комунізму. В недавній період після Холодної війни ми вимагали сприяння швидкому зростанню азійських експортних індустрій, які виробляли вже існуючі товари дешевше. Замість того, щоб ширше й інтенсивніше вивільняти нові продуктивні сили, акумульована додана вартість азійської індустрії в кінцевому результаті підживлювала ріст фінансових бульбашок по всьому світу.

Цей процес переміщення технологічно простих виробництв у регіони з низькими зарплатами виявився відмінним від класичних фаз експансії капіталістичної системи. Хоча Китай за цією схемою розвивався дуже швидко, світова економіка в цілому розвивалася надто повільно і так диспропорційно, що навіть цей розвиток

був нестійким. Якщо ми, і Захід в ширшому розумінні, прийме зростаючу роль Китаю в певному новому тимчасовому режимі подолання кризи, це не стане початком нової, переорієнтованої на Китай фази накопичення. Для того, щоб така фаза стала можливою, розвиток Китаю мав би залежати від нових, більш досконалих продуктивних сил – не просто поширення існуючих, які не є на найвищому рівні, як наші технології, які поширилися в Європі і Японії після війни. Чвертьстолітня історія країн, що мали половину чи п'яту частину американського ВВП на душу населення, а потім наздогнали і навіть перегнали його, вже не може бути сьогодні повторена іншими країнами, які мають заледве одну чотирнадцяту цієї цифри.

Низькотехнологічне виробництво може реально підтримувати розвиток Китаю на разючому рівні, але воно не може стати основою нової глобальної фази акумуляції. Більше того, темпи росту Китаю скоро сповільняться, коли вичерпаються експортні ринки. Поки незрозуміло, чи може зараз Китай перейти до накопичення на основі внутрішнього ринку, уникнувши значного сповільнення темпів зростання. Тільки після довгого соціополітичного трансформаційного процесу розвитку компенсаторного внутрішнього попиту буде забезпечена деяка база стабільного зростання для його населення в мільярд з чвертю. Поточні інфраструктурні інвестиційні стимули Комуністичної партії Китаю навряд чи зможуть нейтралізувати масові потрясіння експортного сектору країни, адже вони, мабуть, надто незначні і надто капіталомісткі для того, щоб почати переорієнтацію економіки на внутрішній попит.

Якби світ рухався в напрямку нової фази інтенсивного капіталістичного накопичення, Китай би став одним із основних його епіцентрів. Але в той час, як економічний спад одночасно посилюється в Японії, в США і в більшості країн Європи, чи є якісь причини думати, що Китай не тільки зможе уникнути їхньої долі, але й зростатиме настільки швидко, щоб забезпечити можливість їхньої реабілітації на основі експорту? Навіть за найоптимістичнішими розрахунками розміру китайської економіки і навіть припускаючи, що дедалі більш залежні від експорту високі темпи її зростання уникнуть стрімкого скорочення, вона надто мала, щоб нести такий тягар. Захід продовжуватиме занепадати, не давши поштовху до впливовості Далекому Сходу, не кажучи вже про Бразилію, Росію чи Індію.

Метою цих гіпотез є спроба зрозуміти, на якому етапі довгого розвитку капіталізму ми знаходимося – посередині, чи, як варіант, ближче до кінця; чи є цей спосіб виробництва старим, чи новим; чи досягає він своїх зовнішніх меж, чи врівноважується для подальших хвиль експансії. Драматична геоекономічна експансія системи протягом двох останніх десятиліть, триваюче формальне підпорядкування капіталу останнього великого сільського населення Азії, а також інкорпорація пострадянських індустріальних країн, здавалося б, вказували на довготривалі перспективи росту, внутрішні і зовнішні можливості колонізації, на Імперію в стані свого зародження. Але довгострокова стагнація і хронічно неспокійні економіки більшості країн Латинської Америки, Африки і колишнього Радянського Союзу грають роль протверезувального свідчення провалу неоліберального «первинного накопичення» в порівнянні з класичними процесами, які підживлювали розвиток та періоди експансії капіталізму. «Планета нетрів» Майка Девіса є разючим звітом про виключення все більшої кількості відсталого людства зі світового ринку, де вони не є ані виробниками, ані споживачами. [7]

Аналогічні процеси відставання поширилися у розвиненому капіталістичному секторі. Окрім періодичних вибухів шалених спекуляцій, починаючи з середини 80-их, які супроводжувались звитяжними заявами про настання ери небувалого капіталістичного динамізму, результатами були лише короткі, нестабільні приступи нових технологічних інвестицій. Здається, ніби Маркс передчував, що капіталізм сповільниться на зрілій стадії розвитку на своїй старій батьківщині, коли нестримне зростання продуктивності машин, які вироблятимуть ще більш продуктивні машини, призведе до зменшення кількості робітників. У довготривалій перспективі подальший розвиток індустріальної продуктивності буде під загрозою власної тенденції до скорочення зайнятості в цьому секторі, а тому також до скорочення сумарного попиту, який міг би окупити зростання кількості продукції. Саме в такій формі мали б проявитися суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Сиве суспільство

Якими б не були переваги цього пояснення, сумнівно, що стале зростання продуктивності шляхом промислових революцій продовжуватиметься в епоху сфери послуг. Маркс мав на увазі, що «внутрішні» витрати капіталу, які несуть фірми, зростатимуть, зменшуючи норму прибутку. Ми ж припускаємо, що у довгостроковій перспективі виникають певні зовнішні соціальні видатки, яким неможливо протидіяти шляхом зростання продуктивності деінде у економіці. Розвинутий капіталізм отримав би друге дихання, якби винайшов, як суттєво зменшити видатки на охорону здоров'я, освіту і піклування про осіб похилого віку, не зменшуючи так різко рівень і якість цих послуг. Але революції у продуктивності, які зменшили сільськогосподарське населення до однозначних цифр, а зараз так само зменшують кількість промислових робітників (що, звісно, врівноважується аутсорсингом до зон з дешевою робочою силою), навряд чи повторяться у більшості секторів, які прийнято називати економікою послуг. Це основна причина, чому капіталістична економіка врешті-решт прямує до стаціонарного стану.

«Причина, з якої виробництво матеріальних благ є «технологічно прогресивним», лежить у внутрішньо притаманних йому атрибутах. Виробництво у цьому секторі можна легко стандартизувати і, як наслідок, інформацію, необхідну для виробництва, можна формалізувати у набір інструкцій і легко відтворити. У випадку сфери послуг існують значні відмінності у потенціалі зростання продуктивності різних видів діяльності. Деякі послуги, які є імперсональними (наприклад, телекомунікації), мають атрибути, подібні до виробництва матеріальних благ і тому можуть бути «технологічно прогресивними». Але персональні послуги (як деякі види медичної опіки) не так легко стандартизувати чи застосувати до них ті ж методи масового виробництва, що й до виробництва матеріальних благ. Таким чином, ці типи послуг характеризуватиме «технологічна стагнація». Загалом, якщо є два види діяльності, один з яких є «технологічно прогресивним», а другий – «технологічно стагнующим», то у довгостроковій перспективі середній рівень зростання визначатиметься тим видом діяльності, де зростання продуктивності найповільніше» [8].

Незрозуміло, як «постіндустріальний» капіталізм зможе зменшити видатки на соціальне відтворення, враховуючи довгострокові проблеми технологічної стагнації у сфері послуг (на зразок охорони здоров'я). Цей економічний перехід, у свою чергу, накладається на демографічний, коли людей похилого віку має утримувати все менша кількість продуктивних робітників: до 2050 року 22 % населення світу буде старшим за 60 років, а в Азії його кількість сягне 24 %. Ядром кон'юнктурної кризи після 1970-х років є невирішена проблема перевиробництва і зниження прибутку, що призводить до сповільнення зростання, яке водночас полегшується і ускладнюється компенсаторним накопиченням боргів. Повільне зростання продуктивності, внутрішньо притаманне сфері послуг, далі ускладнює проблему попиту і посилює інші тенденції у цьому напрямку. Кон'юнктурна криза неолібералізму переплелася з епохально-структурною кризою, спричиненою переходом до постіндустріальної економіки обслуговування з низьким зростанням – це той старіючий, сивий капіталізм, який аналізував Робін Блекберн [9].

Дослідження Блекберна показують, яким чином зростання пенсійних фондів створило потенціал для соціалізації фінансової сфери, навіть якщо цей розвиток залишається у пастці короткострокової спекулятивної логіки. Істотним є усвідомлення, що сучасні економічні системи стали залежними від дедалі більшої державної допомоги інфраструктурним середовищам, що підтримують форму вартості. Як життєздатність капіталізму, так і усі можливі форми чогось, що лежить за його горизонтом, залежать від того, чи виникне політика, яка переведе процес соціалізації будівництва та підтримання інфраструктури у раціональне і сплановане русло, чи цей процес, навпаки, перетвориться у дедалі більше публічне субсидування приватного капіталу. Важко уявити соціально прийнятне, рентабельне вирішення цих «біополітичних» проблем в рамках капіталізму. Його історична життєздатність і експансія залежала від демографічної молодості, яку неможливо підтримати у довгостроковій перспективі.

Після неолібералізму

Які сьогодні, за повсюдного поширення наслідків неолібералізму, перспективи реформування капіталізму? Змін не уникнути, оскільки панівні ідеї того періоду несподівано збанкрутували, хай їх навіть – подібно до великих банків, що ці ідеї всіляко підтримували – деякий час тримали на плаву або ж непомітно

сховали під килимок. Але колишніх претензій неолібералізму на інтелектуальну вищість та правдивість в цьому покаліченому стані вже не будуть терпіти. Один із його найвідданіших апостолів нещодавно зробив таку заяву: «Іще одне ідеологічне божество зазнало поразки. Припущення, якими керувалися в конкретних політичних ситуаціях та у політичній сфері в цілому протягом трьох десятиліть, несподівано почали здаватися настільки ж старомодними, як революційний соціалізм» [10]. Проте народна прихильність до цієї політики, мабуть, завжди була тільки поверховою, залежною від уявлення, що не було альтернативного шляху для прогресу економіки. Хоча звички більшості політичних систем унеможливають рішучий розрив зі статусом кво, можна сподіватися, що ці уряди будуть реагувати прагматично, коли їхні економіки почнуть скорочуватися: згорнути подальші експерименти в дерегулюванні та приватизації, тим часом підтримуючи ринкові цінності через широке державне втручання в тих небагатьох випадках, де це можливо.

Можуть виникнути думки, що дискредитація неолібералізму означатиме повернення до раннього кейнсіанства. Але навряд чи це станеться. Неолібералізм був не просто «зворотнім курсом», відходом від тридцяти років післявоєнного керованого капіталізму, він був також його продовженням іншими засобами. Це означає, що, можливо, добігає кінця увесь період капіталізму після 1945 року, за якого уряди заявляли про здатність згладити бізнес-цикли та рецесії шляхом стимулювання попиту. Якщо протягом останніх тридцяти років неолібералізму відбувалось величезне збільшення загального рівня приватного та державного боргу, що компенсувало постійне повільне зростання реальної економіки, чи можуть уряди зараз, не втрачаючи тверезого мислення, стимулювати свої економіки, залізаючи у ще більші борги через державні витрати? Кейнсіанство 30-х років було ліками для економік, які вже досягли свого найнижчого рівня, а не засобом утримання навантажених боргами економік від чистки. Збільшення американського боргу просто продовжує в часі кумулятивну проблему глобальних дисбалансів і нераціонального використання ресурсів, навіть якщо альтернатива у вигляді розв'язання проблеми шляхом хаотичної загальної бійки набагато погіршить ситуацію.

Сподівання на те, що теперішня криза здатна полегшити перехід до зеленого капіталізму, також може виявитись необґрунтованим. В той час як стагнація, швидше за все, може сповільнити постійне, необачне погіршення природного середовища, переспрямування на альтернативну енергію та зелені технології майже точно буде підірване через зниження ціни на викопне вугілля, викликане загальним обвалом цін. Долаючи ці негативні мотивації, державна політика провідних країн, звичайно, може переключитися на альтернативне паливо чи зелені технології, якщо буде зорієнтована на довготривалу перспективу. Проте на сьогодні видається малоймовірним, що така політика може бути спрямована на обмежений проект капіталістичної реставрації. Обсяг державної підтримки достатньо сильних засобів перетне ці межі і тому зустрінє енергійний спротив, якщо тільки стрімке погіршення не поставить соціально значущу масу населення в умови надзвичайного стану. Якими б рішучими ці зусилля зі збереження та підтримки, врешті-решт, не ставали, екологічний тупик капіталізму, вочевидь, залишається найфатальнішим зі всіх.

«Ці проблеми завжди сприймаються та розглядаються цілими народами як польові проблеми, тобто їх вважають розв'язними (і придатними до аналізу) лише в капіталістичному полі... Той чи інший клас за кермом, те чи інше рішення прийнято, той чи інший напрямок обраний і т. д., і аж доки реальні чи уявні можливості поля не будуть обрамлені, випробувані, вичерпані та дискредитовані, не постане жодного іншого поля. Хоча саме поле може й не задовольняти розуму (уява може говорити про інші поля, досвід підказувати іще інші), в полі практики, яке функціонує зараз, іще досить розуму, що діє задля цілей цілого народу і задля цілей виправдання того, що відбувається.»

Бертольт Брехт, «Щоденники 1934-1955 рр.», запис за 14 червня 1940 р.

За допомогою своїх величезних термінових позик адміністрація Обама намагалася врятувати все, що ще можна було врятувати із неоліберального статусу-кво, включно з американським сеньйоражем. Навіть якщо ці спроби не будуть такими пасивними, як наявні заходи, вони, схоже, проваляться самі по собі. Рівень витрат та державної заборгованості, який потрібен, аби стимулювати нестійку біржову стабілізацію та тримати на відстані дефляцію, зрештою, змусить закордонних тримачів доларових резервів припинити подальші скуповування боргу в доларах, і підняти таким чином затрати США на його обслуговування. До цього часу уряди Східної Азії з радістю фінансували американські зовнішні та урядові дефіцити, аби підтримати рівень споживання в США та свій власний експорт. Проте, оскільки криза накрила навіть Китай, ці уряди можуть

втратити здатність фінансувати дефіцити США, особливо коли вони зростуть до безпрецедентного розміру, призводячи до зменшення прибутків.

На даний період провідні світові експортні економіки продовжують накопичувати доларові резерви через страх, що якщо вони це припинять, то може статись панічний викид доларів на продаж, що призведе до девальвації їхніх резервів. Крім того, за відсутності якоїсь іншої достатньо великої та ліквідної валюти, американський Мінфін зберіг тепер вже малопереконливу ауру надійності. Проте переломний момент, можливо, не так далеко; попит на долар може впасти попри найвідчайдушніші спроби запобігти йому; або ж, в якості запобіжного заходу, США можуть спробувати ліквідувати свої борги іноземцям грошима, надрукованими в такому масштабі, що це призведе до вибухової гіперінфляції, яка підірве основи світового ринку ще надовго. Ця неможлива ситуація «або-або» веде в глухий кут: рівень заборгованості не можна понизити через велику девальвацію, бо всесвітні соціально-економічні негативні наслідки будуть всеохопними; проте підтримувати наявний рівень ще більшим боргом економічно нестабільно, навіть за найкращих сценаріїв координації. Наявні, хоча й нерішучі, заходи із підтримання хисткого статусу-кво за допомогою великих стимуляційних пакетів можуть призвести до такого ж розв'язку, як і спроби урядів початку ери Депресії зробити те саме через встановлення режиму жорсткої економіки. «Рішенням» кон'юнктурної проблеми фінансового обвалу може бути тривале, важко підтримуване кружляння перед посадкою, що вростатиме в епохальний зсув до стаціонарного стану. Перший процес, можливо, вже й почався, а останній може початись за нашого покоління.

Політичні форми

Які країни-члени ОЕСР були б здатні витримати тривалі потуги тих структурних перетворень, які відкинули за межу бідності населення від Лагосу до Владивостоку — особливо зараз, за відсутності експортних ринків збуту, які б компенсували скорочення внутрішнього ринку? Складно уявити, які заходи мали би бути здійснені політичними елітами, щоб вражені депресією суспільства витримали відповідний курс впродовж цього довгого шляху. Ймовірно, можна припустити, що обрані парламенти, традиційні чільники і олігархії лишатимуться вірними напівзруйнованому каркасу американської політики настільки довго, наскільки вони зможуть, після тривалого періоду відмови цих керівників від розгляду інших альтернатив. Але розрив зв'язків, який зараз виявляється у формі колапсу експорту та виведенні інвестицій у багатьох цих країнах, може сягнути зовсім іншого рівня, якщо влада вислизне з їхніх рук.

Яких політико-ідеологічних форм набуде опір реструктуризації, коли остання вже не може бути імплементована згідно з диктатом валютних ринків і тепер має бути нав'язана через більш прямолінійні політичні — і через це більш сумнівні — процеси визначення переможців та переможених? Розмивання попередніх традицій колективної реакції робить прогноз ризикованим. Спочатку локалізована опозиція до цих процесів буде «класоподібною» з великим розкидом, зумовлюючи форму соціальних структур, що постануть з сучасного всихання капіталізму. Наслідок цієї боротьби може залежати від того, наскільки державна влада зможе зміцнити підвалини власності та привілеїв, як це було на попередніх етапах класового конфлікту. В багатьох частинах світу насильницьке ядро державного апарату пройшло через тривалий процес нейтралізації. В інших місцях, такий розвиток був більш недавнім та нестійким. Яку відповідь у майбутньому, що на нас чекає, можуть дати різні політичні системи на приховані та прямі загрози правлінню капіталу та його ключових агентів, коли надзвичайне застосування сили може не мати вирішального ефекту? Протягом 30-х рр. більша частина Європи, за винятком Скандинавії, хитнулася вправо, з нетривалими інтерлюдіями Народних фронтів у Іспанії та Франції. США та більша частина Латинської Америки звернули вліво. Цікаво було б спробувати передбачити сьгоднішні схожі відмінності у всіх зонах світ-системи.

За кількома вартими уваги винятками, зараз практично не існує багаточисельних лівих партій та рухів, які б проводили чи навіть вимагали радикальних реформ. Але попри свої багаті резерви інерції та пасивності, розвинуті капіталістичні суспільства, ймовірно, нездатні дати раду тій кількості проблем, яку спровокує справжня депресія, таким самим способом, як у 30-х, використаним у деяких бідніших країнах сьогодні. Якщо відсутні невідкладні ліві кейнсіанські рішення, і суспільство не може дозволити собі зробити рішучий крок до загальної реорганізації, чи є тоді якісь життєздатні праві «етатистські», тобто не засновані на ринку, вирішення теперішніх суперечностей капіталізму? Порівняння з 1930-ми роками неunikно викликає питання: чи

можливо, щоб розвинуті капіталістичні суспільства почали рух в напрямку політики, аналогічної фашизму. Навряд чи електоралізм, який переміг на планеті після 1989 року, буде поставлений під загрозу з цього боку, хоча різноманітні «слабкі» надзвичайні стани, безперечно, постануть у великій кількості. Виглядає сумнівним, що старі, праві форми влади та дисципліни можуть бути нав'язані масам працівників сфери обслуговування та споживачів, привчених до непрямих форм влади, які алергічно реагують на владу традиційну.

Після закінчення Другої світової війни та настання атомної епохи безпосередніх зіткнень між найсильнішими світовими державами не було. Довгий мир у серці Євразії призвів до зниження рівня мобілізованості людської сили, сприяючи появі менш авторитарної, проте повністю деполітизованої культурної атмосфери. Наслідки цього умиротворення мали велике значення для відносин між статями, формуючи потужну прогресивну тенденцію минулої епохи, що продовжує існувати і в наш час. Фур'є стверджував, що рівень свободи в кожному соціумі може бути виміряний за тим місцем, яке в ньому займає жінка, – показник, що послаблює будь-які надмірно песимістичні описи цього історичного періоду. Це доба, коли державний авторитаризм продовжує жити лише у рудиментах та закутках. Звісно, реакційні кампанії, пристосовані до сприйняття цими більш демократичними масами, вже не повинні мати мілітаристського характеру. Іміграція, і в Америці «раса», досі лишаються потенційно небезпечними темами. За певних обставин можна очікувати, що провину за колапс працевлаштування і соціальної впевненості буде покладено на етнічні та расові меншини, але важко зрозуміти, як відповідні заходи з їх виключення можуть хоч якось вплинути на вирішення проблеми.

Радикальна права політика міжвоєнної доби залежала від мобілізуючої атмосфери надзвичайно напруженої боротьби, що особливо загострювалась відчуттям «червоної загрози». Більше того, всередині колапсуючого світового ринку новий інтернаціональний порядок, заснований на вироджених формах автаркічного капіталізму, виглядав цілком переконливим. Наскільки життєздатним він би виявився у довгостроковому періоді — інша справа. Навіть якщо ми рухатимемося від неолібералізму до нових форм суспільної власності, завтрашні застійні та «вмиротворені» державні капіталізми навряд чи виявлять політичну прямотинійність своїх попередників минулої індустріальної ери «суспільства добробуту» та «суспільства війни». Державні капіталізми середини сторіччя були доволі динамічними через те, що їхні виробничі цілі були визначені тотальною війною та народною мобілізацією — явищами, жодне з яких не стоїть сьогодні на горизонті.

Класичні внутрішньоімперіалістичні конфлікти, сильно прискорюючи оновлення системи, вже несумісні з її збереженням. Навпаки, обсяги фіскальної кризи, з якою зіткнуться усі країни, незалежно від того, є вони зараз боржниками чи ні, можуть, врешті-решт, змусити їх скоротити військові бюджети, можливо, досить сильно. Звісно, це ще навіть не складає порядку денного США, але якщо банкрутство та скорочення соціального сектору набудуть загрозливих масштабів, складно уявити, як це можна буде безкінечно відкладати. В результаті, на даний момент дуже сумнівно, що США зважаться на нові ризиковані, витратні експедиції, хоча, без сумніву, зроблять усе можливе, щоб підтримати свої теперішні зобов'язання. «Тероризм» — інша справа, і з нею можна розібратись меншим коштом. Але короткий момент геополітичної значущості цієї проблеми вже пройшов, навіть для західних військових у Гіндукуші.

Ще один кінець історії?

Ми переживаємо кінець бабиного літа відновленої американської імперської влади. Яка сила чи сили зможуть підтримувати та формулювати інтереси світової капіталістичної системи як цілого за наступного періоду? Ці загальні інтереси можуть знайти тільки приблизне втілення у гегемонічних центрах, які заміщують відсутність універсального виміру. Дуже небагато із зараз наявних сил схочуть поступитися своїми частковими інтересами задля універсальних інтересів ширшого поля накопичення. Якщо неможлива ніяка міжімперіалістична боротьба за встановлення нової гегемонії, то чи може бути встановлена багатостороння координована девальвація боргів та дутих активів? Неможливо сказати, яка система виникне, якщо не відбудеться ні цей процес, ані якийсь інший його функціональний замітник.

Три геополітичні проекції, викладені Джованні Аррігі в його книзі «Довге двадцяте століття», полягали в тому, що втеча у фінансовий неолібералізм може дати тільки коротку відстрочку американській гегемонії, а

потім призведе або до керованої Заходом глобальної імперії, або до зміщеного на Схід світового ринку-суспільства, або ж до довготривалого системного хаосу [11]. Повну реалізацію першої версії, мабуть, варто виключити. Але, якщо йти за логікою історичного нарративу Аррігі, то виникнення нового гегемонічного центру також видається малоймовірним. Врешті-решт, кожна із послідовних гегемоній, які він описував, була більшою та розвинутішою капіталістичною економікою, ніж попередня. За цим критерієм, вочевидь, немає в світі такої сили, що переважала б США: ні Китай – на сьогодні набагато менша та відсталіша економіка, ні «Європа», яка навіть не є державою, а скоро, можливо, почне відмовлятися від своєї історично аномальної квазідержавності. Японія, яку свого часу вважали державою, що найімовірніше стане наступницею, вже не береться до уваги. Найвірогідніший сценарій розвитку – це поєднання можливостей 1 та 3: союз сил, які будуть відвертати фінансові катастрофи, але не будуть здатні узгодити перехід до нової фази стабільного капіталістичного розвитку.

Ми входимо в період безрезультатної боротьби між слабнучим капіталізмом та розпорошеними діями спротиву в контексті позбавлених легітимності та збанкрутілих політичних порядків. Кінець історії можна вважати розпочатим, коли вже не буде жодного проекту в глобальному вимірі, зате почнеться новий тип абстрактності та дрейфу. Це узгоджуватиметься із підозрою Гегеля, що на цій духовній межі минуле буде відомим, але майбутнє віднині вже не буде релевантною категорією. За відсутності організованих політичних проектів побудови нових форм автономного життя, наявна криза буде супроводжуватися екологічними лихами, яких не відверне нерівномірне зростання. Одне із зауважень Фредрика Джеймсона на початку цього віку капіталізму ще й досі чудово виражає нашу сучасність:

«Збентеження щодо майбутнього капіталізму – яке складається з віри у технологічний прогрес, затьмареної щоразу новою впевненістю у катастрофі та нещасті – датується щонайменше XIX століттям; проте виявилось, що деякі періоди не здатні формулювати безпосередні альтернативи для себе, не кажучи вже про увялення тих великих Утопій, які іноді розривали статус-кво, подібно до сонячного спалаху [12].

**Колективний переклад у мережі [liva_dumka](http://liva_dumka.com)
за публікацією в *New Left Review* 59, September-October 2009**

Примітки

1. Edward Anthony Wrigley, *Continuity, Chance and Change*, Cambridge 1990, p. 3. Можливо й не можна застосовувати до Мілля означник «песимізм», адже він писав у 1848 р.: «Отож, я не можу розглядати стаціонарний стан капіталу та багатства із непідробною огидою, настільки загально вираженою щодо нього політичними економістами старої школи. В цілому я схильний вірити, що він був би дуже суттєвим покращенням щодо нашого теперішнього стану. Зізнаюсь, що мене не зачарою ідеал життя, якого дотримуються ті, хто думають, що нормальним станом людських істот є стан боротьби за успіх; що розтоптувати, чавити, розштовхувати ліктями та наступати на п'яти один одного – а ця поведінка формує наявний тип соціального життя – є найбажанішою долею для людського роду, або все що завгодно, тільки не неприємні симптоми однієї з фаз індустріального прогресу», *Principles of Political Economy*, Part ii, Chapter vi, §2.

2. Широко відомо, що Марксові спекуляції щодо тенденції норми прибутку до зменшення є неясними, проте в їхній основі, можливо, лежить стара мальтузіанська інтуїція: «Чим більше країна визначається широкомасштабною індустрією як фоном свого розвитку, як у випадку Сполучених Штатів, тим швидший процес руйнування. Тому капіталістичне виробництво розвиває техніку та ступінь поєднання соціального процесу виробництва одночасно підриваючи первинні джерела будь-якого багатства – землю та робітництво». *Capital* Vol. 1, London 1976, p. 638.

3. Robert Brenner, *The Boom and the Bubble*, London and New York 2002.
4. *Capital* Vol. 1, p. 919.
5. Альтернативна теорія постмодерного капіталізму Девіда Гарві безпосередніше сфокусована на проблемі постання й занепаду соціо-просторових структур. Див. Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Cambridge 1990.
6. Jameson, *The Ideologies of Theory*, London and New York 2008, p. 496; 'Post-modernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism', *n/ri/146*, July–Aug 1984. [Джеймісон Ф. Постмодернізм або Логіка культури пізнього капіталізму/пер. англ. П. Дениска. – К.: 2008.]
7. Mike Davis, *Planet of Slums*, London and New York 2006.
8. Robert Rowthorn and Ramana Ramaswamy, 'Deindustrialization: Causes and Implications', *imf Working Paper 97/42*, April 1997.
9. Robin Blackburn, *Banking on Death*, London and New York 2003; and *Age Shock*, London and New York 2007.
10. Martin Wolf, 'Seeds of its own destruction', *Financial Times*, 8 March 2009.
11. Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century*, London and New York, pp. 355–6. [Арриги Джованни. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — С. 447-448.]
12. Jameson, *The Ideologies of Theory*, p. 644.